ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Ungalova Dilnoza Mirzoxid qizi

Oriental Universiteti Samarqand kampusi ingliz tili fani o'qituvchisi

dilnoza.ungalova111@gmail.com

O'ZBEK TILIDA TERMINOLOGIK TIZIMLARNING SHAKLLANISHI: STRUKTUR-SEMANTIK VA FUNKSIONAL YONDASHUV

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilidagi terminologik tizimning kognitiv, struktur va funksional xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda terminlarning yasalish modellari, diskursdagi qo'llanishi hamda standartlashtirish mexanizmlari o'rganilgan. Shuningdek, o'zbek, ingliz va rus tillari terminologiyalari qiyosiy-lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Natijalar terminologik tizimning gibrid tabiati hamda lisoniy zichlik muammosini ochib beradi. Tadqiqot zamonaviy axborot asrida terminologiyani rivojlantirishning ilmiy asoslarini taklif etadi..

Kalit so'zlar

Terminologiya, kognitiv yondashuv, derivatsiya, diskurs, lisoniy zichlik, kompozitsiya, standartlashtirish.

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the cognitive, structural, and functional features of the Uzbek terminological system. The study examines term formation models, their discourse functions, and standardization mechanisms. It also presents a comparative linguistic analysis of Uzbek, English, and Russian terminologies. The results reveal the hybrid nature of the system and the issue of linguistic density. The research proposes scientific foundations for the development of terminology in the modern information age..

Keywords

terminological system, structural-semantic analysis, functional approach, linguistic modeling, terminological standardization, equivalence, national terminology policy, determinologization.

Аннотация

В данной статье комплексно анализируются когнитивные, структурные и функциональные особенности терминологической системы узбекского языка. В исследовании рассматриваются модели словообразования терминов, их функционирование в дискурсе и механизмы стандартизации. Также проводится сравнительно-лингвистический анализ узбекской, английской и русской терминологий.

Полученные результаты выявляют гибридную природу терминологической системы и проблему языковой плотности. Работа предлагает научные основы развития терминологии в условиях современной информационной эпохи.

Ключевые слова

Терминология, когнитивный подход, деривация, дискурс, языковая плотность, композиция, стандартизация.

Introduction (Kirish)

Terminologiya har qanday milliy til taraqqiyotining kognitiv o‘zagi bo‘lib, u jamiyatdagi intellektual, ilmiy-texnikaviy, axborot-kommunikatsion va ijtimoiy-siyosiy potensialning bevosita in’ikosidir. Jahon tilshunosligida terminologik tizimlarni o‘rganish uzoq tarixga ega bo‘lsa-da, bugungi kunda ushbu lisoniy jarayonlar globalizatsiya, raqamli texnologiyalar shiddati hamda tillararo konvergensiya fonida mutlaqo yangi intellektual bosqichga ko‘tarildi. O‘zbek tilshunosligida terminologiyaning ilmiy asoslari, yasalish me'yorlari va tizimli xususiyatlarini tadqiq etish yuzasidan o‘tgan asrning o‘rtalaridan boshlab qator ulkan izlanishlar olib borilgan bo‘lsa-da, atamalarni shakllantirishning yagona, uzluksiz kognitiv-funksional mexanizmlari, ayniqsa, zamonaviy axborot asri talablari nuqtai nazaridan hamon chuqur va pragmatik tahlilga muhtojligicha qolmoqda [1, 4-7].

Ushbu ilmiy maqolada keltirilgan empirik xulosalar va nazariy hukmlar qator o‘zaro integratsiyalashgan, tekshirilgan ilmiy-lingvistik metodlarga tayanadi. O‘zbek va xorijiy tillardagi terminologik qatlamlarning chuqur lisoniy mantig'ini ochib berish, ulardagi ziddiyatli o'rinlarni ko'rsatish maqsadida tadqiqot jarayonida quyidagi zamonaviy metodologik yondashuvlar majmuaviy ravishda qo‘llanildi:

1. **Struktur tahlil (Structural analysis):** Mazkur metod o‘zbek tilidagi qadimiy, o'zlashma hamda yangi yasalgan terminlarning ichki va tashqi qurilishini, tub leksema va affiksal morfemalar o‘rtasidagi sintagmatik bog‘lanishlarni hamda so‘z yasalish (derivatsion) qoliplarini aniqlash maqsadida qo‘llanildi. O‘zbek tili sof agglyutinativ (qorishtirma) til tabiatiga ega bo‘lganligi sababli, termin yasashda ichki fleksiya emas, balki asosan affiksatsiya va kompozitsiya jarayonlarining o‘rni beqiyos ekanligi shu metod orqali asoslandi [2, 6-8].
2. **Funksional yondashuv (Functional approach):** Terminlarga faqatgina qotib qolgan leksikografik lug‘at birligi sifatida emas, balki jonli nutq jarayonida, ilmiy polemika (diskurs) va qat'iy rasmiy qonun hujjatlarida harakatlanuvchi mexanizmlar sifatida qaraldi. Bu usul yordamida terminlarning gap sintaktik qurilishida va turli pragmatik muhitlarda o‘z tub ma’nosini qanday namoyon etishi yoritib berildi. Ingliz va o‘zbek tillarida aynan yuridik diskursda faol bo'lgan abbreviaturalarning va tibbiy perifrazalarning funksional-semantik o'zgarishlari aniqlandi [2, 12-17]
3. **Qiyosiy-lingvistik metod (Comparative-linguistic method):** O‘zbek terminologiyasida yuzaga kelayotgan yutuq va integratsion muammolarni jahon tajribasi, xususan, struktura jihatdan unga qarama-qarshi bo'lgan ingliz tili hamda tarixan yaqin rus tili terminologik bazalari bilan solishtirish amalga oshirildi. Ushbu metodsiz tarjimashunoslikdagi lisoniy zichlik

(linguistic density), konseptual bo'shliqlar va ekvivalentlik muammolarini ilmiy xolisona ochib berish imkonsiz edi [3, 30-35]

4. **Terminologik modellashtirish (Terminological modeling):** Zamonaviy kompyuter leksikologiyasi va axborot-qidiruv tezauruslarining xalqaro talablariga mos keladigan, tilning ontologik modellarini yaratish jarayoni tadqiq etildi. Xususan, lingvistik ontologiya asosini bevosita tashkil etuvchi mantiqiy-semantik munosabatlar (giperonimiya-giponimiya, xolonimiya-meronimiya va antonimiya) orqali yagona raqamlashtirilgan, mashina tushunadigan terminologik tarmoq modellari qanday loyihalanishi zarurligi ko'rsatib berildi.

Struktur xususiyatlar va termin yasalish (Derivatsiya) modellari

O‘zbek adabiy va soha terminologiyasining tuzilmaviy-tarkibiy shakllanish jarayoni tarixan o‘zining sof milliy lisoniy qatlami hamda arab, fors, rus, hozirgi kunda esa ingliz tillari kabi o‘zlashma qatlamlar o'rtasidagi qizg'in integratsiyaga asoslanadi. Qiyosiy tadqiqotlar shuni isbotlamoqdaki, ingliz tili tipologik jihatdan analitik til bo'lgani sababli termin yasalishida so‘z tartibi, old qo'shimchalar va ko‘makchi so‘zlarga (function words) qattiq tayansa, o‘zbek tili agglyutinativ til (ilova til) o'laroq yangi terminlarni asosan mavjud o'zaklarga maxsus qo‘shimchalar (affikslar) yopishtirish orqali shakllantiradi [4, 23-24].

Tahlillar natijasida o‘zbek ilmiy va amaliy soha terminologiyasida quyidagi uchta ulkan struktur model g'oyat sermahsul ekanligi amalda tasdiqlandi:

1. **Affiksatsiya usuli:** O‘zbek tilida atama yasovchi ixtisoslashgan o'z va o'zlashma affikslar (-lik, -chi, -shunos, -xona, -qich, -chan, -soz, -dor) yordamida yangi ilmiy terminlarni hosil qilish hajmi juda yuqori ekanligi ko'rinadi. Bu qo'shimchalar nafaqat so'z yasaydi, balki fanning qaysi tarmog'iga oidligini ham bildirib turadi. Masalan, *kemasoz, yirtqich, nurlanish, ko'chatxona, yonuvchan* kabi leksik birliklar qat'iy terminologik qolip asosida yasalgan. Shuningdek, kichraytirish va erkalash ma'nosini beruvchi *-cha* affiksi biologiya va fizika-texnika fanlari doirasida umuman boshqa pragmatik vazifani oladi. U narsaning fizionomik jihatdan kichikligini tasvirlovchi hamda ixtisoslashtiruvchi sema asosida *miyacha, zarracha, qiltiqcha, pufakcha, qalpoqcha* kabi minglab aniq atamalar guruhini shakllantirgan [5, 14-16].
2. **Kompozitsiya (Qo‘shma terminlar usuli):** Ikki va undan ortiq mustaqil ma'noli o‘zaklarning o'zaro zich birikishi natijasida yasaladigan qo'shma terminlar ilmiy-texnik murakkab tushunchalarni tushuntirishda o'zgacha lisoniy rolni o‘ynaydi (Misol uchun: *axborot texnologiyalari, suvqovoq, kartoshkaqazgich*). Ushbu usulning bugungi kundagi eng radikal ko'rinishi "gibrid kompozitsiyalar" bo'lib, ular ayniqsa internet, kompyuter tarmoqlari va transport logistikasi sohalarida jadallik bilan ko'payib bormoqda. Bunday termin-birikmalarning birinchi komponenti sof inglizcha leksik birlik yoxud akronim, ikkinchi komponenti esa o‘zbekcha elementdan tashkil topadi (Masalan: *Internet provayderi, BGP bayonnomasi, DNS serveri, CASE tizimi*) [6, 24-25].
3. **Semantik derivatsiya va somatik metaforizatsiya:** Yangi texnologik va ilmiy obyeklar paydo bo'lganda til o'zining ichki leksik zahirasiga murojaat qiladi. Ilmiy nutqda atamalar o'ta tez-tez inson yoxud hayvonlarning somatik (tana a’zolari) nomlariga asoslangan onomasiologik metaforik ko‘chimlar orqali yasaladi. Leksikografik izlanishlar guvohlik beradiki, o‘zbek tili texnik terminologiyasi va mexanika tizimida turli detal va asboblarni anglatish uchun *ko‘z, oyoq,*

tish, quloq, qobirg'a, panja, musht, taroq, og'iz singari oddiy umumiste'mol so'zlari maxsus terminologik funksiyani olgan va ilmiy doirada faqat shu ma'nosida tushuniladi [8, 34-35].

Xalqaro tarjimashunoslik tajribasi va tillararo komparativ tahlil shuni yaqqol ko'rsatdiki, global fan tili hisoblangan ingliz tili va o'zbek tillari terminologiyalari o'rtasida yakkaga-yakka (1:1) mutlaq semantik ekvivalentlik juda kamdan-kam uchraydi. Buning bosh sababi nafaqat tillarning turli oilalarga mansubligida, balki asrlar davomida xalqlar ongida shakllangan farqli konseptual qoliplar hamda ijtimoiy-madaniy tafovutlardadir [9, 23-24].

Ingliz tilida terminlar salkam to'rt asrlik to'xtovsiz ilmiy inqilob va yurisprudensiya taraqqiyoti (masalan, Ango-sakson huquqi va Rim huquqi davomiyligi) tufayli favqulodda "lisoniy zichlikka" (linguistic density) ega bo'lib ulgurgan. Bu holat shuni anglatadiki, ichida ulkan va murakkab ilmiy, iqtisodiy yoxud huquqiy tushunchalarni tashiydigan jarayonlar bitta qisqa, ixcham so'z yoki abbreviaturaga jipslashtirib yuboriladi (masalan xalqaro huquqdagi *non-refoulement* tushunchasi). O'zbek tiliga bu tarzdagi yuksak darajada siqilgan tushunchalar tarjima qilinganda esa ko'p hollarda tushuntiruvchi, deskriptiv (analitik va tasviriy) sintaktik qurilmalardan yoxud uzun so'z birikmalaridan foydalanishga majbur bo'linadi. Bu ob'ektiv zarurat bo'lsa-da, atamaning rasmiy va texnik hujjatlardagi struktur ixchamligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va hujjatning hajmini kattalashtirib yuboradi.

Yana bir chuqur semantik asimmetriya shundan iboratki, ingliz tilidagi bitta universal termin o'zbek tiliga o'tganda milliy qadriyatlar yoki ixtisoslashuv sohasiga qarab bir necha xil, gohida aslidan kengroq, gohida o'ta tor ma'no berishi mumkin. Buning isboti o'laroq, lingvistik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, inglizcha *evolution* atamasi aslida biologik, tadrijiy o'zgarish jarayonini anglatsa-da, o'zbek diskursiga kirib kelganida u nafaqat ilmiy biologik, balki ijtimoiy, iqtisodiy ma'nolarni o'ziga olib, *rivojlanish* yoki *taraqqiyot* kabi makro-semalarga ham ega bo'lib qoladi [10, 21-24].

Determinologizatsiya va Reterminologizatsiya qonuniyatlari

Tilshunos olimlar H. Dadaboyev va A. Madvaliyevlarning termin yuzasidan bildirilgan muhim nazariy-falsafiy qarashlariga tayanadigan bo'lsak, fanning shunday qonuniyati borki, umumxalq iste'mol tili bilan ixtisoslashgan soha terminologiyasi o'rtasidagi chegara hech qachon beton devor kabi qat'iy va yopiq bo'lmaydi, u to'xtovsiz, o'zaro diffuziyalanuvchi doimiy harakatdadir. Bu hodisa ikki parallel jarayon orqali izohlanadi:

1. **Reterminologizatsiya (yoxud terminologizatsiya):** Asrlar davomida bobolarimiz ishlatib kelgan, umuman ilmiy yukka ega bo'lmagan kundalik turmush so'zlarining muayyan tor fan sohasida qayta tug'ilishi va qat'iy ilmiy ta'rifga ega bo'lishi holati. Misol tariqasida axborot-texnologiyalari kirib kelishi bilan lug'atimizdagi *tarmoq, oyna, fayl, papka, sichqoncha* so'zlarining qat'iy IT terminiga aylanishini keltirish mumkin. Ular asl, kundalik hayotdagi oddiy ma'nosidan mutlaqo uzilib, xalqaro kompyuter atamasining ekvivalentiga aylandi.
2. **Determinologizatsiya:** Bu jarayon yuqoridagining mutlaqo aksi. Faqat bir hovuch oliy toifali mutaxassislar (kardiologlar yoxud muhandislar) tor doirada tushunadigan, qattiq qolipli rasmiy terminlarning jamiyat ijtimoiy ongi o'sishi bilan omma tiliga suvdek singib, xalq so'zlashuv tiliga tushib ketishi, asl ilmiy ufqini yo'qotishi holatidir. Hozirgi o'zbek so'zlashuvida

virus, inflyatsiya, algoritm, reaksiya, stress, immunitet atamalari shunchalik keng determinologizatsiyaga uchraganki, ularni ilmiy termin deyish ham qiyin bo'lib qolgan. Aynan shu dialektik jarayon bugungi o‘zbek tili leksiko-semantikasining asosiy yurgizuvchi motori sanaladi.

Conclusion (Xulosa)

Tadqiqot natijalari o‘zbek terminologik tizimining murakkab va ko‘p qatlamli tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatdi. Termin yasalish jarayonida affiksatsiya, kompozitsiya va semantik derivatsiya asosiy rol o‘ynashi aniqlandi. Qiyosiy tahlillar ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi semantik asimmetriya va lisoniy zichlik farqlarini ochib berdi. Terminologik tizimning gibrid tabiati globalizatsiya va til ichki imkoniyatlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mahsuli ekanligi tasdiqlandi. Determinologizatsiya va reterminologizatsiya jarayonlari til taraqqiyotining muhim omili sifatida baholandi. Kelgusida terminologiyani standartlashtirish va raqamlashtirish masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 120 b.
2. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 250 b.
3. Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – Toshkent: Fan, 1977. – 160 b.
4. Qosimov N. O‘zbek tili ilmiy-texnikaviy terminologiyasi masalalari (So'z o'zlashtirish va affiksatsiya masalalari). – Toshkent: Fan, 1985. – 124 b.
5. Qurbonova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Turan-edu, 2026. – 300 b.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 589-son Qarori. – Toshkent, 2024-yil 18-sentyabr. // O‘zbekiston qonunchilik hujjatlari milliy bazasi, Lex.uz.
7. Abjalova M. A. O‘zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. Monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 212 b.
8. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 64 b.
9. Ermatov I., Dushayeva G. O‘zbek leksikografiyasi fanidan o‘quv-uslubiy majmua. – Guliston: GulDU, 2022. – 180 b.
10. Abdullayeva L. A. Yuridik diskurs abbreviaturalarining struktur-semantik va funksional xususiyatlari (ingliz va o‘zbek tillari misolida): filol. fan. bo‘yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent: OAK, 2021. – 24 b.
11. Norqulova F. R. Comparative analysis of English and Uzbek terminology // International Journal of Scientific Researchers. – 2026. – Vol. 16, Issue 1. – P. 84-87.
12. Bekchanova Kh. A comparative study of structural and semantic features in English and Uzbek: perspectives from modern comparative linguistics // Sciental Journal of Education Humanities and Social Sciences. – 2025. – Vol. 3, No. 11. – P. 7-10.

13. Abdisheribov, S., Yo'Ldosheva, M., & Jumayeva, M. (2022). Implementing creative writing in English language teaching classrooms. Science and innovation, 1(B8), 1343-1347.
14. Umidjon, G., & Mukarrama, J. (2022). Used in lesson processes efficiency of interactive methods. *Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali*, 161-162.
15. Jumayeva, M., & Rashidova, M. (2022). The role of using game technology in the educational process. *Science and innovation*, *1*(B8), 1448-1452.
16. Umidaxon, T., & Mukarrama, J. (2022). Significance of infrastructure as a factor in development of tourism sphere. *Academic Research Journal*, *1*(3), 16-23.

1.